

نگاه فقه امامیه به مساله فرزندآوری و تربیت فرزند

اکرم صالحی^۱

فرح علمی فرد^۲

چکیده

یکی از مسائلی که در زندگی خانوادگی مورد توجه است، مساله فرزندآوری است. با توجه به اهمیت علم فقه که برخاسته از مبانی و حیانی است و با نیازهای فطری انسان منطبق است، این سوال مطرح است؛ که مساله فرزندآوری و تربیت در منابع فقهی شامل قرآن و سنت چه جایگاهی دارد؟ و آیا علم فقه در کنار امر فرزندآوری به امر خطیر تربیت فرزند نیز توجه دارد؟ این تحقیق با بهره گیری از روش توصیفی - تحلیلی و ابزار تحقیق کتابخانه ای با بررسی مفاهیم فقه و تربیت به بیان جایگاه و اهمیت فرزندآوری در فقه پرداخته است و در ادامه با بررسی قواعد فقهی به بیان چگونگی تاکید این قواعد بر اهمیت فرزندآوری می پردازد. همچنین در بررسی جایگاه تربیت فرزند در فقه، به بیان نظام تربیتی فقه در تربیت و اهمیت مقوله تربیت در فقه می پردازد. نظام تربیتی فقه، شامل همه جزئیات علم تربیت از جمله؛ اصول، ارکان، مراحل و روش های تربیتی می باشد. که در این تحقیق به بررسی مراحل تربیت پرداخته شده است. از دیدگاه علم فقه تقسیم بندی مراحل زندگی انسان دارای نظام دقیقی است، که در این تحقیق این محورها را در قالب سه مرحله به عنوان مراحل تربیت از دیدگاه فقه تنظیم شده است. مراحل زندگی انسان از دیدگاه تربیت اسلامی و در فقه امامیه به سه دوره سیادت، اطاعت و وزارت تقسیم می شود که هر کدام، الزامات و دستورات خاص خود را دارد.

کلید واژه: فقه، تربیت، فرزندآوری، قواعد فقهی، مراحل تربیت

^۱. طلبه سطح ۴ فقه خانواده، موسسه آموزش عالی نورالزها علیها السلام

^۲. طلبه سطح ۴، مدرس حوزه و دانشگاه

یکی از عناصر مهم و شاید محوری ترین مؤلفه فرهنگ در هر جامعه ای، دین است. دین می تواند بسیاری از مفاهیم را به پیروان خود در جامعه به صورت درونی القا کند. از این رو یکی از متغیرهای اصلی تأثیرگذار، مذهب و باورهای مذهبی است. با نگاهی گذرا به رفتار پیروان ادیان بزرگ چون اسلام، مسیحیت و یهودیت، آشکارا می توان نگرش مثبت آنها را نسبت به تأثیر گذاری دین در زندگی بشری را مشاهده کرد. خانواده به عنوان جامعه کوچک مورد توجه همه ادیان الهی و بخصوص دین اسلام بوده است. مساله فرزندآوری نیز یکی از ارکان استحکام خانواده و رشد و ترقی جامعه می باشد.

آیات قران کریم و روایات ائمه معصومین علیهم السلام روایتگر فعل و قول و در کل سیره ایشان می باشد که توسط علمای فقه استخراج، استنباط و دسته بندی شده است و در قالب نظام مندی به نام علم فقه تدوین شده است. مساله فرزندآوری مانند خیلی از مسائل زندگی انسان مورد توجه دین است.

زندگی انسان از زمانی زندگی جنینی او شکل می گیرد، مخصوصاً از زمانی که روح می گیرد، آغاز می گردد و بعد از آن با تولد، زندگی او خارج از رحم مادر آغاز می گردد. هر انسان از زمان تولد به فراخور سن خود دوران و مراحل خاصی را طی می کند که هر یک از این دوران با دسته ای از ویژگی ها، نیازها، حقوق و تکالیف همراه است. در علم تربیت به دوران آغاز زندگی انسان تا رسیدن به مرحله رشد، مراحل تربیتی گفته می شود و در این علم برای هر یک از این مراحل تعریف خاصی ارائه شده و قوانین و دستورات خاصی نیز مطابق با هریک از مراحل رشد ارائه شده است. در منابع فقه نیز با توجه مستندات موجود در کتاب و سنت تربیت فرزند به دو مرحله قبل و بعد تولد تقسیم می گردد. این تحقیق توجه فقه به امر فرزندآوری را بیان داشته و به دنبال این امر است که بتواند برنامه تدوینی فقه در برابر مراحل تربیت نسلی که نیازمند برنامه جامع تربیتی هستند را بیان کند، لذا ابتدا به بیان مفاهیم اصلی پرداخته می شود.

۱- مفهوم شناسی

جهت بررسی نگاه فقه امامیه به مساله فرزندآوری و تربیت فرزند، ابتدا به تعریف مفاهیم اصلی این دو واژه پرداخته می شود:

۱-۱- تعریف فقه

در تعریف فقه در کتاب مفردات آمده است: «الْفِقْهُ: هُوَ التَّوَصُّلُ إِلَى عِلْمٍ غَائِبٍ بِعِلْمٍ شَاهِدٍ، فَهُوَ أَخْصٌ مِنَ الْعِلْمِ. قَالَ تَعَالَى: فَمَا لِهَؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا (النساء، ۷۸) و الْفِقْهُ: الْعِلْمُ بِأَحْكَامِ الشَّرِيعَةِ» در لغت فقه رسیدن به علم پنهان با علم حاضر است و اخص از علم است و در اصطلاح به معنای علم به احکام شریعت است. (اصفهانی، ه.ق ۱۴۱۲، ص ۶۴۲) در متون دیگر به معانی علم دین است.

و در فرق علم و فقه آمده است که؛ «أن الفقه هو العلم بمقتضى الكلام على تأمله»، فقه به علم همراه با تأمل گفته شده است. (عسگری، ۱۴۰۰ه.ق، ص ۸۰) همچنین آمده است؛ «الفاء و القاف و الهاء أصل واحد صحيح، يدل على إدراك الشيء و العلم به و لكل عالم بالحلال و الحرام.» فقه به معنای ادراک شیء و علم به حلال و حرام دین گفته می‌شود. (ابن فارس، ۱۴۰۴ه.ق، ص ۴۴۲)

بنابراین واژه فقه در لغت معانی مختلفی دارد که مهم‌ترین آن عبارتست از:

الف) مطلق علم و آگاهی ب) مطلق فهم و ادراک

۲-۱- تعریف تربیت

واژه تربیت در زبان فارسی به معنای «پرورتن، آداب و اخلاق را به کسی یاد دادن، آموختن و پرورتن کودک تا هنگام بالغ شدن می‌باشد. واژه ترکیبی تعلیم و تربیت نیز به معنای «آموزش و پرورش» آمده است. تربیت در این معنا، مبتنی بر مبانی و دارای اهداف، اصول، روش‌ها و مراحل است. (دهخدا، ۱۳۷۷، ۵۷۷۶)

در زبان عربی، واژه «التربية»، مصدر باب تفعیل می‌باشد. این واژه می‌تواند از «رب» و نیز از ریشه «ربو» سرچشمه گرفته باشد. راغب اصفهانی تربیت را این گونه تعریف می‌کند که: «تربیت، دگرگون کردن گام به گام و پیوسته هر چیز است تا آن‌گاه که به انجामी که آن را سزد برسد.» (راغب اصفهانی، همان، ص ۱۸۶)

۲- اهمیت فرزندآوری در فقه

فقه با توجه به سیر روایات و نکات تربیتی در آن که در قالب دستورات دینی و آداب در برابر فرزند بر مبنای علم الهی و برخاسته از آیات قرآن است، در جهت امر فرزندآوری نیز برنامه مشخص و جامعی را ارائه داده است. این امر منحصر به موضوع فرزندآوری نیست بلکه در کنار آن به تفصیل به امر تربیت فرزند نیز توجه دارد.

۲-۱- اهمیت تشکیل خانواده و فرزندآوری در فقه

یکی از مسائل مهم و روز جامعه، مسئله جمعیت است. آنچه مسلم است و از آیات و روایات مربوط به ازدواج استفاده می‌شود، تشویق اسلام به ازدواج و تولید نسل و تشکیل زندگی خانوادگی است، که البته این مطلب با فطرت و سرشت انسان نیز سازگار است.

در میان ادیان توحیدی، اسلام نگرش مثبت تری به پدیده بارداری دارد و بدان تشویق می‌کند؛ با افزایش جمعیت موافق است و به ویژه با فرزندگشی به جهت بیم از فقر و تنگ دستی مبارزه کرده و آن را گناهی

بزرگ شمرده است. مطالعات انجام شده درباره رفتار باروری مسلمانان نشان می دهد که باروری در میان آنها نسبت به غیرمسلمانان، نرخ بالاتری دارد. (شرف الدین، کوتیانی، ۱۳۹۳، ص ۲۰)

در وسائل الشیعه روایتی درباره تشویق و ترغیب به امر ازدواج آمده است؛ امام علی علیه السلام از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل کرده است که فرمود:

«مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَتَّبِعَ سُنَّتِي فَلْيَسْتَنْ بِسُنَّتِي، فَإِنَّ مِنْ سُنَّتِي التَّزْوِيجَ، وَاطْلُبُوا الْوَلَدَ فَإِنِّي مُكَاثِّرٌ بِكُمْ الْأُمَمَ غَدًا»

(کسی که دوست دارد از سنت من پیروی کند، پس باید به سنت من عمل نماید؛ زیرا از سنت من ازدواج است و فرزند بخواهید (طلب فرزند کنید) که من فردای قیامت به [کثرت] شما بر امت‌ها مباحثات می‌کنم.)
حر عاملی، ۱۳۶۸، ص ۲۴۹۸ (۱۷)

و همچنین در آیاتی از قرآن که یا به طور مستقیم به طلب فرزند اشاره دارد.^۳ یا در جایی دیگر فرزند از نعمت های پاکیزه ای شمرده شده است که باید در برابر آن شاکر بود.^۴ همینطور در روایات مختلف تشویق به فرزندآوری^۵، مایه قدرت^۶، برکت و رحمت بودن فرزند^۷ و طلب فرزند^۸ آمده است.

استمرار نسل انسانی و پرورش افراد برای آینده جوامع از اهداف مهم ازدواج است که دین اسلام بر آن بسیار تاکید می کند و آن را موجب افتخار خود می داند در بعد فردی بیشتر در مورد فردی بیشتر انسانها علاقه دارند که نسل آنها استمرار یابد و فرزندانی از آب از خود داشته باشد. دین اسلام به این نیاز روانی یعنی فرزند خواهی توجه داشته و در متون اسلامی بسیاری برای ضرورت فرزند آوری تاکید شده است در بسیاری موارد افرادی که صاحب فرزند نمی شدند با اولیای دین مشورت می کردند و آنها راهنمایی هایی از جمله دعاهایی را به ایشان توصیه می کردند.^۹

۲-۲ - اهمیت طلب فرزند

منابع دین اسلام شامل قرآن و روایات در میان مسائلی که پیرامون خانواده مطرح می کند، اهمیت بسیار زیادی به امورات فرزند قائل است. این اهتمام شامل همه مراحل موجود در زندگی فرزندان از قبل از تولد تا

^۳ . «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا» آیه ۷۴ سوره فرقان.

^۴ . «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَخَفَذَةً وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ ۚ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِغَمْتِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ» آیه ۷۲ سوره نحل.

^۵ . «عَنِ النَّبِيِّ (ص) قَالَ: تَزَوَّجُوا فَإِنِّي مُكَاثِّرٌ بِكُمْ الْأُمَمَ» (الكافی، جلد ۵، صفحه ۳۳۲، حدیث ۲).

^۶ . «وَيُمَدِّدْكُمْ بِأَمْوَالٍ ۚ وَبَنِينَ» . سوره نوح آیه ۷۱.

^۷ . «عَنِ النَّبِيِّ (ص): الْوَلَدُ الصَّالِحُ رِيحَانَةٌ مِنَ الرَّحْمَنِ» (بحارالانوار، جلد ۱۰۳، صفحه ۲۲۱، حدیث ۱۷).

^۸ . «وَارْزُقْنِي وَلَدًا تَزِينُ بِهِ بَصْرِي ... وَاجْعَلْهُ وَاصِلًا لِرَجْمِي ... وَ لَا تَجْعَلْهُ خَاسِدًا لِأَخْذٍ مِنْ خَلْقِكَ» صحیفه سجادیه دعای ۲۵.

^۹ . «وَارْزُقْنِي وَلَدًا تَزِينُ بِهِ بَصْرِي ... وَاجْعَلْهُ وَاصِلًا لِرَجْمِي ... وَ لَا تَجْعَلْهُ خَاسِدًا لِأَخْذٍ مِنْ خَلْقِكَ» صحیفه سجادیه دعای ۲۵.

سنین جوانی و همچنین حقوق و وظایف متقابل والدین و فرزندان در قبال یکدیگر می باشد و در این مساله همه جنبه های جسمی، روحی و حتی تربیتی فرزندان را در نظر دارد.

یکی از اموراتی که در روایات مورد توجه است، طلب فرزند از خداوند و دعای والدین در این زمینه است. و در قرآن و روایات این امر به عنوان یکی از ادعیه مورد درخواست انبیای الهی مطرح می کند. در کتاب کافی در باب دعا در طلب فرزند، در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است.^{۱۰}

یکی از نکات مهم که قرآن در امر فرزندان به آن توجه دارد حقوق فرزندان است که هنوز متولد نشده اند. از جمله این موارد اهمیت به تغذیه و سلامت مادر و جنین در بطن او در روایات^{۱۱} و تأکید بر حفظ جان و اهتمام به دیه او در صورت سقط جنین^{۱۲} و تأخیر در حد زن حامله^{۱۳}، ارث بردن جنین^{۱۴} و تأثیر او بر ارث دیگران^{۱۵}، این نشان دهنده اوج انساندوستی و قانونمداری دستورات دین اسلام است که خداوند به والدین در مورد کشتن فرزندان بیم می دهد که فرزندان را از ترس فقر نکشید و از سویی امید را به آنها نوید می دهد که همان خدایی که شما را روزی داده به فرزندان را نیز روزی رسان است. (فرهادیان، ۱۳۹۰، ص ۴۰۸)

خداوند در آیه ۳۱ سوره اسرا می فرماید؛ وَ لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْئًا كَبِيرًا.

فرزندان خود را از بیم فقر و بی چیزی مکشید. ما، هم شما را روزی می دهیم و هم ایشان را.

کشتنشان خطای بسیار بزرگی است.

در برابر روایاتی که تشویق به ازدواج و تولید مثل و نسل می کند، آیات و روایاتی وجود دارد که نسبت به اهل و اولاد تحذیر و هشدار داده شده است که ما چند نمونه را نقل می کنیم.

۳-۲- تأثیر فرزندآوری در حفظ نسل و بقای نوع انسانی

اولین موضوعی که طرفداران رشد جمعیت برای اثبات مدعای خود بدان توجه نموده اند، تأکید بر مسأله ی حفظ نسل و بقای نوع انسانی و ارتباط آن با امر ازدواج و تأکید شریعت بر آن است.

^{۱۰} . « عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ صَالِحِ بْنِ السَّنْدِيِّ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ بَشِيرٍ الْخَزَّازِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حُمْزَةَ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع إِذَا أَبْطَأَ عَلَى أَحَدِكُمُ الْوَلَدُ فَلْيَقُلْ - اللَّهُمَّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَ أَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ وَحِيدًا وَحْشًا فَيَقْصُرَ شُكْرِي عَنْ تَفَكُّرِي بَلْ هَبْ لِي عَاقِبَةً صِدِّقَ دُكُورًا وَ إِنَاءًا أَنْسَ بِهِمْ مِنَ الْوَحْشَةِ وَ أَسْكُنْ إِلَيْهِمْ مِنَ الْوَحْدَةِ وَ أَشْكُرْكَ عِنْدَ تَمَامِ النُّعْمَةِ يَا وَهَّابُ يَا عَظِيمُ يَا مُعْظَمُ ثُمَّ أَعْطِنِي فِي كُلِّ عَاقِبَةٍ شُكْرًا حَتَّى تُبَلِّغَنِي مِنْهَا رِضْوَانَكَ فِي صِدْقِ الْخَبَرِ وَ أَدَاءِ الْأَمَانَةِ وَ وَفَاءِ بِالْعَهْدِ. » (الكافي، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۷).

^{۱۱} . وقال صلى الله عليه وآله «اسْقُوا نِسَاءَكُمْ الْحَوَامِلَ اللَّبَانَ فَإِنَّهَا تَزِيدُ فِي غَلْلِ الصَّبِيِّ» (علامه مجلسی، ج ۵۹، ص ۲۹۴).

^{۱۲} . لو ولجته الروح، ففيه دية النفس و الكفارة (علامه حلی، ج ۵، ص ۶۲۵).

^{۱۳} . لا يقتص من الحمل حتى تضع و لو تجدد حملها بعد الجنابة (محقق حلی، ج ۱۵، ص ۲۵۲).

^{۱۴} . الحمل يرث بشرط انفصاله حيا. (محقق حلی، ج ۴، ص ۷۳۰)

^{۱۵} . و كما يحجب الحمل عن الإرث إلى أن ينفصل يحجب غيره ممتن دونه ليستبين أمره (محقق حلی، ۱۴۱۳، ج ۱۳، ص ۶۱).

البته لازم به ذکر است که مفهوم آزادی در این دوره این است که نباید کودک را زیر فشار قرار دهند و کاری را به او محوّل کنند که در وسع و توان او نباشد. نیز نباید مورد قهر، خشم و غضب والدین و اطرافیان قرار گیرد.

«آزادی کودک در دوره اول رشد را نباید اینگونه معنا کرد که کودک کاملاً رها باشد و به هر کاری دست بزند و غیرمستقیم تحت کنترل نباشد.» (صانعی، ۱۳۷۸، ص ۳۲۲)

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در کلام دیگری به تأیید این اصل پرداخته و فرموده است: پیامبر خدا صلی الله علیه و آله: «رَحِمَ اللَّهُ مَنْ أَعَانَ وَلَدَهُ عَلَى بَرِّهِ (قال: قُلْتُ: كَيْفَ يُعِينُهُ عَلَى بَرِّهِ؟) قال: يَقْبَلُ مَيْسُورَهُ وَيَتَجَاوَزُ عَنْ مَعْسُورِهِ وَلَا يَرْهَقُهُ وَلَا يَخْرِقُ بِهِ...»؛ پیامبر خدا صلی الله علیه و آله: مِهْر خداوندی از آن کسی باد که فرزند خود را در نیکو شدنش یاری دهد.

«خدا رحمت کند کسی را که فرزندش را بر انجام کار نیک یاری دهد. سؤال شد که والدین چگونه این کار را انجام دهند؟ حضرت فرمود: آنچه را در حد توانایی اش انجام می دهد، بپذیرند (بیش از توانمندی وی از او انتظار نداشته باشند) و از آنچه برای کودک دشوار است، صرف نظر کنند.» (مجلسی، ۱۳۵۴، ص ۵۰)

در منابع روایی فقه مرحله سوم رشد انسان، در ۷ سال سوم یعنی مرحله رشد محقق می شود و این دوره به عنوان دوره وزارت و مشاور بودن مشخص شده است.

یکی از مسائل مهم و روز جامعه، مسئله جمعیت است. آنچه مسلم است و از آیات و روایات مربوط به ازدواج استفاده می‌شود، تشویق اسلام به ازدواج و تولید نسل و تشکیل زندگی خانوادگی است، که البته این مطلب با فطرت و سرشت انسان نیز سازگار است. منابع دین اسلام شامل قرآن و روایات در میان مسائلی که پیرامون خانواده مطرح می‌کند، اهمیت بسیار زیادی به امورات فرزند قائل است. این اهتمام شامل همه مراحل موجود در زندگی فرزندان از قبل از تولد تا سنین جوانی و همچنین حقوق و وظایف متقابل والدین و فرزندان در قبال یکدیگر می‌باشد و در این مساله همه جنبه‌های جسمی، روحی و حتی تربیتی فرزندان را در نظر دارد. همه‌ی موجودات بر اساس غریزه‌ی طبیعی، برای حفظ نوع خود به توالد و تناسل مشغول‌اند و در این میان انسان نیز علاوه بر فطری بودن مسأله، به نیروی عقل و تفکر ممتاز گشته است و از این رو به بقای نوع خود توجه دارد؛ بنابراین همان گونه که طبق دیدگاه قرآنی، حیات تمامی موجودات در سایه‌ی علقه و رابطه‌ی زوجیت تحقق یافته، خلقت و بقای نوع انسانی بر اساس رابطه‌ی زوجیت شرعی تحقق می‌یابد. از این رو ازدواج شرعی، مصالح بی‌شماری دارد که یکی از مهم‌ترین آنها حفظ نسل است. علم فقه علاوه بر تاکید بر ضرورت فرزندآوری بر مساله تربیت فرزندان و تامین همه نیازهای جسمی و روحی آنان تاکید و احکام متناسب را ارائه داده است و علم فقه و تربیت هر دو عامل مهمی هستند تا نقش برجسته‌ای را در زندگی فرد مسلمان ایفا نمایند. تربیت و پرورش از نیازهای اساسی انسان است و او در پرتو تربیت صحیح است که به کمال مطلوب خویش نایل می‌گردد. از سوی دیگر، دین و بعد عملی آن یعنی فقه جایگاه بسیار ویژه‌ای در زندگی انسان دارد و با مجموعه‌ای از بایدها و نبایدها، زندگی او را احاطه کرده است. آیات قرآن و روایات علاوه بر تاکید بر فرزندآوری ساختار نظام مندی در ارتباط با تربیت فرزندان ارائه می‌دهد. که بخشی از این نظام در تدوین مراحل تربیت در دین و در قالب فقه دیده می‌شود. برنامه تدوینی فقه در دو مرحله قبل و بعد تولد فرزند بیانگر توجه به تربیت نسل انسانی به نحو مطلوب دارد.

* قرآن

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، ترجمه من لا یحضره الفقیه، ج ۱، مترجم: غفاری، علی اکبر، چاپ اول، تهران: نشر صدوق، ۱۴۰۹ هـ ق.
۲. اعرافی، علیرضا، فقه تربیتی، ج ۱، تحقیق و نگارش: سید نقی موسوی، علی حسین پناه و صمد سعیدی، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷ هـ ش.
۳. امینی، ابراهیم، اسلام و تعلیم و تربیت، قم: بوستان کتاب، ۱۳۷۸ هـ ش.
۴. اصفهانی، مجلسی اول، محمد تقی، روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، ۱۳ جلد، مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور، قم - ایران، دوم، ۱۴۰۶ هـ ق
۵. ابن فارس، أحمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۴، مصحح: عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ هـ ق، ص ۴۴۲.
۶. حر عاملی، شیخ محمد بن حسن، وسائل الشیعۀ إلى تحصیل مسائل الشریعۀ، چاپ مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث، ج ۲۰، ۱۳۶۸ ق.
۷. حلی، حسن بن یوسف، تحریر الأحکام الشرعیۀ علی مذهب الإمامیۀ، مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام، ۱۴۲۰ ق، قم.
۸. حلی، محقق، نجم الدین، جعفر بن حسن، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، مؤسسه اسماعیلیان، ج ۴، ۱۴۰۸ هـ ق، قم.
۹. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، ج ۴، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ هـ ش، ص ۵۷۷۶.
۱۰. سالاری فر، محمد رضا، خانواده در نگرش اسلام و روانشناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، پاییز ۱۳۹۶.
۱۱. سیف، سوسن و دیگران، روان شناسی رشد (۱)، چاپ چهاردهم، تهران: سمت، ۱۳۸۲ هـ ش.
۱۲. شفیعی سروسناتی، ابراهیم، بایسته های تغییر سیاست جمعیتی با تأکید بر نقش رسانه ملی، مجله معرفت، سال بیست و دوم - شماره ۱۸۹ - شهریور ۱۳۹۲، ۴۴-۲۵.
۱۳. سیدحسین شرف الدین، اسماعیل چراغی کوتیانی، نگاه دین به مساله جمعیت در جوامع دینی مختلف، سال ششم، شماره اول، پیاپی ۲۱، زمستان ۱۳۹۳.
۱۴. دفتر تبلیغات اسلامی، شعبه خراسان، مسایل مستحدثه پزشکی، ۲ جلد، بوستان کتاب (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم) - قم، چاپ: دوم، ۱۳۸۶ هـ ش.
۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، مصحح: فوان عدنان، ج ۱، بیروت - دمشق: دار القلم - الدار الشامیۀ، ۱۴۱۲ هـ ق، ص ۶۴۲.
۱۶. زنگنه شهرکی، جعفر، قاعده «نفی سبیل» در آرای فقهی و مواضع سیاسی صاحب عروه، مجله دفتر تبلیغات اسلامی، شماره ۷۳، ص ۶.

۱۷. زین‌الدین بن علی، محقق حلی، جعفر بن حسن، و بنیاد معارف اسلامی. ۱۴۱۳. مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الإسلام. ۱۳ ج. قم - ایران: بنیاد معارف اسلامی.

۱۸. صانعی، سیدمهدی، پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی، بی‌جا: سناباد، ۱۳۷۸ هـ.ش.

۱۹. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، ج ۲، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۸ هـ.ش.

۲۰. طبرسی، فضل‌بن حسن، مکارم الاخلاق، ترجمه: سیدابراهیم میرباقری، تهران: فراهانی، ۱۳۸۱ هـ.ش.

۲۱. فرهادیان، رضا، مبانی تعلیم و تربیت در قرآن و احادیث، ۱ جلد، موسسه بوستان کتاب - قم، چاپ: چهارم، ۱۳۹۰.

۲۲. قائمی امیری، علی، خانواده و تربیت کودک، قم: دارالتبلیغ اسلامی، بی‌تا.

۲۳. قمی، صدوق، محمد بن علی بن بابویه، من لا یحضره الفقیه، ۴ جلد، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، دوم، ۱۴۱۳ هـ.ق.

۲۴. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، ج ۲، ترجمه و شرح محمدباقر کمره‌ای، تهران: اسوه، ۱۳۷۰ هـ.ش.

۲۵. عباس نژاد، محسن، قرآن و طب، ۱ جلد، مؤسسه انتشاراتی بنیاد پژوهشهای قرآنی حوزه و دانشگاه - مشهد مقدس، چاپ: اول، ۱۳۸۵ هـ.ش.

۲۶. عسکری، حسن بن عبدالله، الفروق فی اللغة، بیروت: دار الآفاق الجدیدة، ۱۴۰۰ هـ.ق، ص ۸۰.

۲۷. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار (علیهم السلام)، جلد ۶ و ۱۰۳، ترجمه: محمدجواد نجفی، تهران: کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۵۴ هـ.ش.

۲۸. مکارم شیرازی، ناصر، احکام پزشکی، ۱ جلد، مدرسه الإمام علی بن أبی طالب (علیه السلام) - قم، چاپ: اول، ۱۴۲۹ هـ.ق.

۲۹. محمدی ری‌شهری، محمد، میزان الحکمه، ج ۱۴، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم: دارالحديث، ۱۳۷۷ هـ.ش، ج ۷۰۸۰.

